

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מו, תשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

סגורה ומסוגרת מלפנים ומאחור

כל לשון "סובלת", כידוע, ממערכות חסרות או סופלטיביות (משלימות), ומופרים ניסיונות להשלים את המערכות או להשוות את חבריהן זה לזה. חלק מניסיונות אלה מוחזקים כשגיאות, וחלקם מצוטטים ככשלי לשון מבדחים. דוגמה ידועה לעניין זה היא התנהגותו של הפועל **פחד**. בלשון המדוברת מקובל לציין היום את העבר בבניין קל (פָּחַדְתִּי וכו') ואת העתיד בבניין פיעל (אֶפְחַד, יִפְחַד וכו'); אם כי נשמע גם יִפְחַד, אֶפְחַד, אולם בלשון הילדים תמצא את השלמת המערכת החסרה, כשהם אומרים: פִּיחַדְתִּי וכיוצא בו. תהליכים מסוג זה, שהם נפוצים מאוד, יש ביכולתם להשפיע גם על צירופי לשון כבולים, הנראים לכאורה מחוסנים מפני השפעה כזאת. עניין זה יודגם כאן באמצעות דרך הופעתם של שני צירופים בספרות העברית החדשה.

מפנים ומאחור - מלפנים ומאחור

צירוף המילים **מפנים ומאחור** מקורו בספר שמואל: "כי היתה אֵליו פָּנִי המלחמה מִפְּנִים וּמֵאֲחֹרֶ" (ש"ב י, ט), ויש לו מקבילות בספר דברי הימים: "כי היתה פני המלחמה אליו פנים ואחור" (דה"א יט, י), "והָנָה להם המלחמה פנים ואחור" (דה"ב יג, יד). והנה, במאגר הספרות בת דורנו, המכיל יצירות מן הספרות היפה של שלושים השנים האחרונות, מופיע הצירוף **מלפנים ומאחור** תשע-עשרה פעמים ואף לא פעם אחת **מפנים ומאחור**. לדוגמה:

[...] החל מורח בתענוג את הפנסים, **מלפנים ומאחור**. (א"ב יהושע, המאהב, עמ'

361)

גיחות חפוזות [...] מבהילות את נהגי כל המכוניות, **מלפנים ומאחור**, מימין ומשמאל. (דוד שחר, קיץ בדרך הנביאים, עמ' 110)

מה מקורו של השינוי? צירוף היחס **מלפנים** מופיע פעם אחת במקרא: "מי הגיד מראש ויִדְעָה, וּמִלִּפְנֵים ונאמר צדיק" (ישעיהו מא, כו). על פי הצלע השנייה של התקבולת, מציין **מלפנים** זמן, בניגוד לצירוף הנדון המציין מקום. ואמנם, צירופי **פנים ואחור** משמשים במקרא הן לזמן: "ויהיו לְאַחֹר ולא לְפָנִים" (ירמיהו ז, כד), הן למקום: "והיא כתובה פָּנִים וְאַחֹר" (יחזקאל ב, י). ואף בלשון חכמים נמצאה דו-משמעות דומה.¹

בלשונו החיה מוכר לנו הצירוף "מלפנים ומאחור" מן ההכרזה הידועה שמכריז הילד ה"עומד" במשחק המבואים: "כל העומד מלפני ומאחורי ומצדדי הוא העומד!". בדומה כותבים גם הקלסיקונים שלנו, מנדלי ועגנון: ועם הכיסים הרבים והעמוקים **מאחוריהם ומלפניהם**. (מנדלי מוכר ספרים, סוסתי, כל כתיבי, עמ' שמח)

מלפניהם ומאחוריהם עבדים על סוסים. (ש"י עגנון, כפורים, אלו ואלו, עמ' קצט)

והנה, בעוד שאיננו מתקשים להחליף את **מלפנים ומאחור ומפנים ומאחור** זה בזה, וההבדל בעניין זה בעינינו הוא משלבי בלבד, הרי תחושתנו הלשונית מונעת מאתנו להציב במקום **מלפני ומאחורי** את **מפני ומאחורי** או במקום **מלפניהם ומאחוריהם** את **מפניהם ומאחוריהם**. צורת הסמיכות והצורות בכינויים: **מפני ומפניהם** אינן גזורות במישרין מן הצורה **מפנים**, ועומד ביניהן היום הבדל בשימוש: הצורה הגרודה, **מפנים**, משמעה 'בחזית' ואילו הצורות בסמיכות ובכינויים **מפני, מפניהם** הן מילות יחס (בהוראה שונה: 'מן', 'בגלל'). לעומת זאת הצורות **מלפני ומלפניהם** נגזרות ישירות כצורות נטויות של הצורה **מלפנים** ומשמעות יחד אתה באותה הוראה ממש. המרת הצורה **מפנים** בצורה **מלפנים** משלימה אפוא את הפרדיגמה ומאחדת את שורותיה. במקום נטייה בדרך של תשלים (סופלציה) מתקבלת נטייה מלאה:

מפנים	—	מלפנים
—	מלפני	מלפני
—	מלפניהם	מלפניהם

הפריסה במקרא היא פחות חד־משמעית: לצורות **מִלְפָּנִי וּמִאֲחֹרַי** (בסמיכות ובכינויים) שימושים דומים, ואתה מוצא אותם משלימים פעלים אחדים ללא הבחנה ביניהם כגון: "ויירא שאול מִלְפָּנֵי דוד" (ש"מ"א יח, יב) לעומת: "ויירא מאד מִפְּנֵי אכיש" (ש"מ"א כא, יג) ועוד. אך אתה מוצא אותם גם בשימושים נבדלים, דוגמת "מִלְפָּנֵי השַׁעַר הַתַּחְתּוֹנָה" (יחזקאל מ, יט), "מִלְפָּנֵי אהל מועד" (דה"ב א, יג) - מזה, לעומת "מִפְּנֵי המַלְחָמָה" (מל"א ה, יז), "מִפְּנֵי הרַעֲבִי" (בראשית מא, לא) ודומיהם (כגון מפני המבול, מפני האש, מפני הַדָּבָר) - מזה. ואכן אפשר שיש כאן כבר קו מבדיל כרונולוגי בלשון המקרא עצמה בין הספרים המוקדמים לספרים המאוחרים.²

גיבוב מילות יחס כמו בצורה **מלפנים** מוכר גם במילים אחרות, כגון **סוף** שהתגדל לצורות **לְסוּף, בְּסוּף, לְבִסּוּף וּלְבִסּוּף**; ודומה לו **לכתחילה**, **מלכתחילה** (ראה, למשל, במילון של אבן־שושן את ערכי המשנה לערכים "סוף" ו"תחילה"); וכן **מלמעלה ומלמטה**. בצורות אלה קופא צירוף היחס

וסופו שהוא הופך לשם עצם, ולפיכך נשמע בלשון הדיבור לא אחת **הלמעלה**, **הלמטה** ואף **הלפנים של**.

נחזור לצירוף שלנו. במשנה לא נמצא הצירוף **מלפנים ומאחור** אלא בכינויים: "ומכה אותו שלש **מלפניו** ושתי ידות **מאחוריו**" (מכות ג, יג מהדורת לו). בכ"י קאופמן אף הרחיק הסופר לכת בכוחה של גררה וכתב: "[...] **מלפניו** [...] **מלאחוריו**". אך הצירוף בצורתו הגרודה נמצא לראשונה בפירוש רש"י - וגם כאן על שתי צורותיו. בפירוש לפסוק "אחור וקדם צרתני" (תהלים קלט, ה) המצוטט בתלמוד הבבלי (עירובין יח ע"א) הוא מפרש (ד"ה אחור וקדם צרתני): "**מלפנים ומאחור** צרת לי צורת פנים", ובכתובות קו ע"א (ד"ה בתליסר אמוראי): "ומשמיעין לרבים זה מכאן וזה מכאן **ומלפנים ומלאחור**".

צורת **מלפנים** לא סילקה את צורת **מפנים** לגמרי, ושתייהן המשיכו להתקיים, כפי שאפשר להיווכח מן העדויות הכתובות. במאגר המובאות של ספרות ההשכלה במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה נמצא בדרך כלל נאמנות ללשון הכתוב במקרא. כך, למשל, אצל מנדל לָפִין ומ"ל לילינבלום: עיניה קטנות וחדי ראה, ורואה **מפנים ומאחור**. (אגרות החכמה, ברלין תקמ"ט, עמ' 9)

וקול נערים הומה **מפנים ומאחור**: "אפיקורוס! אפיקורוס!!!" (חטאות נעורים, א, וינה תרל"ו, עמ' 108)

מנדלי מוכר ספרים מעמיד כרונולוגיה פרטית משלו: תחילה (בשנת 1866) כתב **מלפנים ומאחור**. לדוגמה:

השוק התחתון [של העוף המכונה חרטומן] מכוסה מתחת **מלפנים ומאחור** בקשקשים גדולים. (ספר תולדות הטבע, ב, עמ' 335)

אך מאוחר יותר (בחיבורים מן השנים 1872 ו-1894) "תיקן" בהתאם למקרא. לדוגמה:

[...] עד שמשתיירים [בשריון הצב] רק שני סדקים צרים **מפנים ומאחור**, להכניס דרך שם את הראש והרגלים. (ספר תולדות הטבע, ג, עמ' 16)

[...] דוחפין אותך **מפנים ומאחור**, ונכנסין ברשות זקנד [...]. (בישיבה של מעלה, כל כתבי, עמ' תכב)

אחר הוא מנהגו של חיים הזז, הכותב:

[...] מלמעלה ומלמטה, **מלפנים ומאחור**, הן מצייצות וקוראות. (בישוב של יער, תל-אביב תר"ץ, עמ' 347)

סגנונו של הזז מתאפיין ברמיזה למקורות תוך הפעלת מניפולציות

וירטואוזיות על לשונם, וגם במובאה זו מתגלה מאפיין סגנוני זה. הזז, שלא אחת אוזנו מכוונת את עטו, שומע כאן את לשון המשנה: **"מה למטה מה למעלה מה לפנים ומה לאחור"** (חגיגה ב, א), ומשמיע **"מלמעלה ומלמטה, מלפנים ומאחור"**. עם זאת אין הוא מושך את האנלוגיה כרשיי עד לצורה **מלאחור** אלא נעצר לפניו.

עיון בספרות השו"ת של הדורות האחרונים מאשר את המהלך הכרונולוגי השליט, וזו תורמת לענייננו שתי מובאות, אחת מכל מין. המוקדמת, והיא משו"ת **"בנין ציון"** לר' יעקב אטלינגר (אמצע המאה הי"ט), תואמת את נוסח המקרא:

העטרה שלהם גלוי **מפנים ומאחור**. (שו"ת בנין ציון, אלטונה תרכ"ח, סי' פו)

ואילו המאוחרת, בת ימינו ממש, משו"ת **"יחווה דעת"** לרב עובדיה יוסף:

ובלבד שתהיה [הכיפה] ניכרת ונראית מכל צדדי הראש, **מלפנים ומאחור**. (יחווה דעת, ד, ירושלים תשמ"א, עמ' ט)

ולבסוף, עדות שבהיסח הדעת מספק דן אלמגור ברשימתו **"מסע העדלידה"** (לשונו לעם מד [תשנ"ג], ב, עמ' 51-61). המחבר מצטט את **"שיר הסריסים"** של אלתרמן תוך שהוא נגרר אחר הרגל לשונו ולשון דורו: **"נעמוד בתור / מלפנים ומאחור"** (שם, עמ' 55). ואילו נוסח המקור כפי שהוא מופיע בכתובים הוא דווקא **"נעמד בתור מפנים ומאחור"**... (פזמונים ושירי זמר, ב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 222). גם בשיר אחר כתב אלתרמן: **"גברת קלילה כדרור / מפנים ומאחור"** ("קולנוע", רגעים, א, תל-אביב תשל"ד, עמ' 17). בימי תנועת הנוער הרחוקים היינו נוהגים להמחזי שיר נחמד זה, ועד היום הוא זכור לי במלואו - אם כי בשינויים קלים, המתחייבים מן **"המסורת שבעל-פה"**. אחד מן השינויים הללו אכן חל, וכמסתבר שלא במפתיע, בחרוז הנזכר: **"וגברת קלילה כדרור / מלפנים ומאחור"**...

אלתרמן שבכתב נתן ביטוי ללמדנותו ושמר אמונים למקרא, אולם שירים רבים משלו זכו לפופולריות עצומה ולדורות של משננים ושרים למן הבריגדה ועד תנועות הנוער. כתוצאה מפופולריות זו התרחקו שירים אלה מן הספר, הפכו לנחלת הכלל ועברו תמורות **"טבעיות"** ככל יצירה שבעל-פה (שמעתי מפי דב נוי על אלתרמן שהעיד על עצמו כיצד שינה בשירו המפורסם **"לילה לילה"** את סדר השורות בבית השלישי, מן: **"לילה לילה אחד מת בחרב / לילה לילה שני היה טרף"**, אל: **"לילה לילה אחד היה טרף / לילה לילה שני מת בחרב"** - משום שכך שמע את החיילים שרים. סיפור דומה סיפר אליהו הכהן בתכנית **"יין ישן נושן"** ששודרה ברדיו בשנות השישים. הכהן מצא במקצת

שירונים: **"איזה פלא איזה פלא שישנם לילות כאלה"**, ובמקצתם **"אין זה פלא"** וגוי. כששאל את אלתרמן מהי הגרסה הנכונה, נענה: כרצונך...).

לסיכום: על פי העדויות המובאות ברשימה זו (רובן משתי המאות האחרונות) משקף הצירוף **מלפנים ומאחור** את הדיבור לפי תומו (בין בכתב בין בעל-פה), ואילו הצירוף המקראי המקביל **מפנים ומאחור** מצביע בהופיעו בכתובים על גישה למדנית השומרת על זיקה למקורות. באמצעות עדויות אלו אפשר לראות כיצד מנדלי "מתקן" את נוהגו הלשוני המוקדם, ולהפך, כיצד אלתרמן מוצא את עצמו "מתוקן" בידי קוראיו ומפזמיו.

סוגרת ומסוגרת

בספר יהושע אנו קוראים: **"ויריחו סוגרת ומסוגרת אין יוצא ואין בא"** (יהושע ו, א). הצירוף **סוגרת ומסוגרת** שינה את פניו בספרות החדשה ונמצא תמורתו לרוב **סגורה ומסוגרת**. חלופות של בינוני פועל ובינוני פעול מוכרות בלשון ובספרות העברית לדורותיה: **קבוץ-רֹבֵץ, עֶסֶק-עוֹסֵק, לְבוּשׁ-לּוֹבֵשׁ, אֲחוּז-אוֹחֵז** ורבים אחרים, שבכולם משמש הבינוני הפעול בהוראה פעילה בצד מקבילו הבינוני הפועל (כמו **"אֲחֻזִּי חרב"** [שיה"ש ג, ח] שפירושו 'אוחזי חרב', וכמוהו אצל מנדלי: **"אחוזי מחט"**).³ תופעה נפוצה פחות היא הבינוני הפועל המשמש בהוראה הסבילה, כגון: תולֵה בהוראת 'תלוי'.⁴ יש להניח שגם בצירופים 'עזים חולבות', 'רחלים גוזזות' (תוספתא ב"מ ה, ד) ו'דלת גוררת' (ירושלמי, שבת ז ע"ב) שם העצם, גרעין הצירוף, נתפש היום כמקבל הפעולה ולא כמבצעה (באשר לדוגמה האחרונה השווה **דלת נגרת** בבבלי עירובין קא ע"א). אין תִּמָּה אפוא שגם הצורה **סוגרת** שבלשון הכתוב הומרה בספרות המאוחרת בצורה **סגורה**.

אולם אין לראות כאן אך ורק חילוף של בינוני פועל בבינוני פעול, ואין ספק שהמרה זו נסתייעה במבנה המופך המביע את ההעצמה (אינטנסיפיקציה) בעברית והבנוי מזיווגם של הפעול והמפעול של אותו שורש כגון: **כפולה ומכופלת** (הגדה של פסח), **סבוכים ומסובכים** (אחד העם), **סתומה ומסותמת** (עגנון) ועוד רבים.⁵ ואכן כבר רד"ק בפירושו לפסוק ביהושע, לאחר שהוא מציע הבחנה, אמנם דרשנית, בין **סוגרת למסוגרת** (הבחנה בין מניעת הכניסה לעיר למניעת היציאה ממנה), הוא כותב כפירוש חלופי: **"כפל סוגרת ומסוגרת לרב הסגירה"**.

תפוצתו של הצירוף בספרות השאלות והתשובות לתקופותיה מעלה את הממצאים האלה:

עד המאה הי"ז מתועדות 30 היקרויות, מהן: סוגרת ומסוגרת - 24, סגורה ומסוגרת - 1 בלבד (בגופים אחרים: סגור ומסוגר, סגורות ומסוגרות - 5). במאות הי"ז-הי"ט: 33 היקרויות, מהן: סוגרת ומסוגרת - 12, סגורה ומסוגרת - 5 (בגופים אחרים: סגור ומסוגר, סגורים ומסוגרים - 14). רק במאה העשרים עולה מספרה של הצורה סגורה על הצורה סוגרת. מתועדות 18 היקרויות, מהן: סוגרת ומסוגרת - 2, סגורה ומסוגרת - 6 (בגופים אחרים: סגור ומסוגר, סגורים ומסוגרים - 10).

היחסים, אם כן, משתנים במרוצת השנים, ותפוצתה היחסית של **סוגרת ומסוגרת** הולכת ופוחתת. עם זאת, בולטת הנאמנות ללשון הכתוב בעניין אחד: בעוד שצורת הבינוני הפועל בלתי מאופיינת ועשויה לבוא עם כל הגופים: יחיד, יחידה, רבים ורבות (סגור ומסוגר, סגורים ומסוגרים, סגורות ומסוגרות), הרי צורת הבינוני הפועל היא הצורה המאופיינת ולעולם תבוא רק בגוף יחידה, **סוגרת ומסוגרת**, כבספר יהושע (ולא תמצא **סוגר ומסוגר** וכיו"ב).

בסופו של הדבר ניצחה הפרדיגמה הדקדוקית, וצורת היחידה הצטרפה אל שאר הגופים ונהייתה כמותם, **סגורה ומסוגרת** (נטייה זו ניכרת כבר בראשית תקופת ההשכלה):

בחורף שהדלת סגורה ומסוגרת [...]. (מנדל לפין, רפואות העם, ברלין תקמ"ט, דף 2, עמ' 1)

[...] היא סגורה ומסוגרת מכל צד ונבדלת בפני עצמה. (מנדלי, "השקפה כללית על הדגים", הבקר אור ב (תרל"ז), חוב' ו, עמ' 318)

"סגורה ומסוגרת" לא היתה העיירה [...]. (י"ח ברנר, בבואתם של עולי ציון בספרותנו, עמ' 366; המרכאות הן בבחינת התנצלות על השימוש במליצה מקראית.)

אולם גם אם המרת **סוגרת ומסוגרת** ב**סגורה ומסוגרת** אינה פוגעת במשמעות הציור, ואף מקיימת את צו התִּזְוָה המצלולית, הרי היא פוגעת בסממן פואטי אחר שלו, היינו בחרוז. ומי אם לא משורר כאלתרמן היה בכוחו להחזיר לציור את החרוז האבוד? וכך נמצאנו כותב בשירו "סיפור מלילה" (עיר היונה, תל-אביב תשי"ח, עמ' 43):

ואלו בחוצות, שְׁלֹשׁוֹת, זוגות וּפְרָט,
פָּזְרוּ חֲלִיזוֹת מִשְׁמֵר (בְּסָרֵם יָתָן אוֹת
נִצְנָץ כְּסוֹד גְּלוּי צִלְמָה שֶׁל הַמְחִתָּרֶת)
וּלְמִטָּה - פֶּנֶת חוֹף סוֹגֶרֶת וּמִסְגֶּרֶת:

אלא שאלתרמן לא הסתפק בחזרה אל המקור, וב"ילודי אשה" (שם, עמ' 69) הוא מגדיל לעשות:

בן האשה המדקרה,
בן ישנת עפר.
בן הסגורה ומסגרה
ונשקפה מבין עשבי הבר.

אלתרמן התרחק מרחק נוסף מן הצירוף המקורי אך החזיר לצירוף את חריזתו ואת ייחודו הפיוטי.

נוסיף הערה על דרכו של גנסיין בצירוף זה. גנסיין, הידוע בחיבתו היתרה לצורות בינוני נקבה המסתיימות בה"א (לוחשה, משורה, נמתחה ועוד),⁶ כתב: "החצר **המסוגרה**" ("אצל", כל כתיב א"נ גנסיין, א, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 423), אולם כשנוקק לצירוף כולו, לא כתב כצפוי "סגורה ומסוגרה", אלא פנה אל דרך הרבים: "ונפשה היתה סגורה **ומסוגרת**" (שם, עמ' 405). ולסיום דוגמה ספרותית מובהקת שבה מציגים שני נוסחי הצירוף - המקורי והסוטה - שני משלבי לשון המאפיינים דוברים שונים. במחזהו "מחברות החשק" (בעקבות עמנואל הרומי ורבים אחרים) שם דן אלמגור בפי הבעל (שלשונו עילגת) את החרוז הבא: "מעז חמרמרו ובטני עצורה. / **סגורה ומסוגרת** כעיר נצורה." ואילו השטן משיב ב"מקראית" רהוטה: "וכמה ימים ריחו **סוגרת ומסוגרת**!" (עמ' 7).⁷

הערות

- * המובאות במאמר זה נדלו מן המאגרים האלה: מפעל המילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית, מפעל השו"ת ומאגר הספרות בת-דורנו שמסודו של פרופ' יעקב שוויקה (השניים האחרונים - באוניברסיטת בר-אילן).
1. ראה ש"א ליונשטאם, "מה למעלה מה למטה מה לפנים ומה לאחור", ספר היובל ליחזקאל קויפמן (עורך: מ' הרץ), ירושלים תשכ"א, עמ' קיב-קכא.
 2. וראה לעניין זה א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 32, 68.
 3. להגדרתם, תיאורם ומיונם ראה י' בלאו, "בינוני פעול בהוראה אקטיבית", לשוננו יח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 67-81; מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 209 ואילך.
 4. וראה מ"צ קדרי, "תלה שמשמעו יהיה תלוי", לשוננו לעם מד (תשנ"ג), א, עמ' 21-27.
 5. למבנים אחרים של העצמה ראה י' פרץ, "לדרכי ההדגשה בעברית החדשה", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 118-124.
 6. על תופעה זו ועל לשונו של גנסיין בכלל ראה עתה י' רבי, "לשונו האחרת של גנסיין", לשון בריאה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 221-225.
 7. המחזה הועלה בתאטרון "בימות" בשנת 1972, והוקרן בטלוויזיה הישראלית בשנת 1976 בסדרה "בערוגות החשק". הנוסח המשוכלל נמסר לי באדיבותו של המחבר.